

Міністерство внутрішніх справ України
Університет внутрішніх справ

На правах рукопису

Загорулько Анатолій Іванович

Зобов'язання по відшкодуванню шкоди,
що заподіяна суб'єктами
цивільного права

Спеціальність: 12.00.03 - цивільне право;
сімейне право;
цивільний процес;
міжнародне приватне
право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків 1995

41.9
Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі шкідливих тварин
внутрішніх справ МВС України

Науковий керівник

Офіційні опоненти

Провідна установа

Захист відбудеться 28 жовтня 1995 р. о 10 год.
на засіданні спеціалізованої Вченої ради К.02.24.01: в Університеті
внутрішніх справ МВС України за адресою: 310080, м.Харків, пр. 50-
річчя СРСР, 27

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Університету внутрішніх справ

Автореферат розіслано « 27 » Вересня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат юридичних наук, доцент

В.Є.Кириченко

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00761253 (0)

доктор юридичних наук,
заслужений юрист України,
лауреат Державної премії
України, професор Пушкін О.А.

- доктор юридичних наук,
професор Боброва Д.В.

- кандидат юридичних наук,
професор Мусіяка В.Л.

- Інститут держави та
права ім. В.М.Корецького
Національної академії
наук України

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми цього дисертаційного дослідження зумовлена насамперед становленням в незалежній Україні громадянського суспільства і правової держави. Громадянське суспільство розглядається як сфера матеріального, економічного життя та діяльності людей, як взаємопов'язана система соціальних груп, спільнот, інститутів, приватних осіб, взаємодія яких регулюється цивільним правом і прямо не залежить від політики держави. Громадянське суспільство є внутрішньо суперечливим, бо в ньому відбувається постійне протистояння, зіткнення приватних інтересів. Розв'язати протиріччя можна лише за допомогою держави. При цьому роль держави як виразника спільних інтересів полягає лише у встановленні «правил гри», яких повинні дотримуватися учасники цивільних правовідносин.

Важливим елементом цивільних відносин у громадянському суспільстві є зобов'язальні правовідносини, у складі яких певне місце займають і деліктні зобов'язання, які виникають внаслідок заподіяння шкоди протиправними діями суб'єктів цивільного права. Їх значення зумовлене насамперед тим, що в цілому ряді випадків, саме за допомогою такого роду зобов'язань і забезпечується відновлення порушених абсолютних прав (права власності, інших майнових прав, права інтелектуальної власності, особистих немайнових прав), які складають у своїй сукупності основу цивільних правовідносин. Безумовно, всі ці відносини, в тому числі й деліктні зобов'язання, і раніш складали предмет цивільно-правового регулювання. Однак прагнення України до формування громадянського суспільства зумовило потреби в створенні принципово нового Цивільного кодексу (ЦК) в порівнянні з тим, що був прийнятий в Україні під час дії планової адміністративно-командної господарської системи. Відповідно нагальною стала потреба в нових підходах до розв'язання багатьох питань, пов'язаних з деліктними зобов'язаннями, а також виникла необхідність дещо по-іншому переосмислити їх теоретичне (наукове) обґрунтування. Незважаючи на те, що юридична наука не відчуває недоліку в літературі, що стосується деліктних зобов'язань, нових праць, які були б присвячені питанням

урегулювання даних відносин, в Україні не має до цього часу.

Особливо актуальним є дослідження деліктних зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди протиправними господарсько-технічними діями або, точніше кажучи, протиправними діями суб'єктів цивільного права. Норми, що їх регулюють, як відомо, складають основу деліктного права. Але в умовах ринкової економіки та підприємництва ці зобов'язання набувають і нового значення. Саме вони повинні відіграти істотну роль у боротьбі з несумлінною рекламою та конкуренцією, виготовленням та реалізацією товарів, які можуть заподіяти шкоду. Вкрай актуальною є й проблема відшкодування не тільки майнової, але й моральної шкоди. Все це потребує, щоб у новому ЦК України на відміну від діючого в розділі «Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди» було подано розгорнуту й чітку класифікацію всіх видів цих зобов'язань із зазначенням в ній належного місця зобов'язань, які досліджуються в даній роботі.

Метою дослідження даної дисертації є аналіз діючого в Україні законодавства, яке регулює зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, вивчення практики його застосування, порівняння законодавства України з аналогічним законодавством зарубіжних країн, узагальнення літератури з даної проблеми та розробка на цій основі власної позиції про сутність, місце та роль деліктних зобов'язань по відшкодуванню шкоди, заподіяної протиправними діями суб'єктів цивільного права, а також про належне їх урегулювання в новому цивільному законодавстві України.

Методологічну основу дослідження склали закони матеріалістичної діалектики, а також інші методи наукового пізнання - системного підходу до явищ, які вивчаються, порівняльно-правового аналізу, історичний, логічний тощо. Автором ураховані погляди й інших філософських шкіл, зокрема вчення про природні права людини.

Теоретичною базою для висновків, які зроблено в дисертації, стали праці відомих вчених-юристів України, що стосуються досліджуваної проблеми Ч.Н.Азімова, Д.В.Бобрової, М.В.Гордона, С.І.Вільнянського, Н.С.Кузнєцової, В.В.Луца, В.П.Маслова, Г.К.Магвеева, В.А.Мусіяки, О.А.Підониргори, В.К.Понова, С.Н.Приступи, З.В.Рамовської,

О.А.Пушкіна, В.М.Самойленко, А.Н.Савицької, М.М.Сібільова, О.Ф.Скакуни, Я.М.Шевченко, Р.Б.Шишки та ін.; країн співдружності - С.С.Алексеева, М.М.Агаркова, Б.С.Антімонова, Г.М.Білякової, С.Н.Братуся, В.Г.Верднікова, Ю.Х.Калмикова, О.О.Красавчикова, Л.Г.Кузнисцовой, Л.А.Майданік, Н.С.Малєіна, І.Б.Новицького, В.Т.Смирнова, А.О.Собчака, Е.А.Суханова, В.А.Тархова, Р.О.Халфіної, А.С.Шевченка, К.К.Яічкова, К.В.Ярошенко та ін., а також О.С.Юффе та В.А.Ойгензіхта, які проживають нині відповідно в США та Ізраїлі. Певну допомогу в роботі над дисертацією надали праці дореволюційних російських вчених Г.Ф.Шершеневича, П.Н.Гусаковського, С.А.Беляціна, Є.Є.Пірвіца, Т.М.Яблочкова, І.А.Покровського, а також американських юристів Самуеля Варена та Льюїса Брендіса.

Предметом дослідження у даній дисертації є цивільно-правові відносини, що складаються в сфері економічного обігу у зв'язку з порушенням абсолютних цивільних прав, коли їх порушення тягне для фізичних і юридичних осіб заподіяння майнової чи моральної шкоди, відшкодування якої тільки й може проводитися шляхом зменшення майнової сфери особи, яка заподіяла шкоду.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим в Україні і в СНД дослідженням деліктних зобов'язань з урахуванням нових підходів до їх врегулювання, а також в наступних її основних положеннях, які виносяться до захисту.

1. В обґрунтуванні загальних положень зобов'язального права, яким повинні відповідати і деліктні зобов'язання, про віднесення їх до розряду охоронних зобов'язань, про визначення місця деліктних зобов'язань в загальній системі зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, про відокремлення норм, які регулюють відшкодування шкоди, що заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права в окрему класифікаційну групу як основи деліктного права.

2. В твердженні необхідності законодавчого закріплення принципу, згідно з яким шкода, що заподіяна діями суб'єктів цивільного права, підлягає відшкодуванню у всіх випадках, якщо не буде доведено, що шкода заподіяна правомірно.

3. В обґрунтуванні того, що не повинна вважатися як така, що заподіяна протиправно, і, відповідно, як така, що не підлягає відшкодуванню шкода, заподіяна не тільки в стані необхідної оборони, але й в результаті використання заходів самозахисту або в зв'язку з запобіганням злочину, затриманням та доставкою злочинця у відповідні органи влади, якщо при цьому не були перевищені межі дій, що були продиктовані конкретною ситуацією.

4. На відміну від поширеної в літературі думки про склад цивільного правопорушення, як основи виникнення деліктної відповідальності, та відповідно про існування двох і більше правових засад відшкодування шкоди, автором відстоюється та думка, що підставою для виникнення усіх деліктних зобов'язань, що реалізуються в формі цивільно-правової відповідальності, є факт заподіяння шкоди, який відповідає певним умовам (загальним або спеціальним), котрі передбачені законом.

5. В трактовці загальних та спеціальних умов відповідальності за заподіяну шкоду з урахуванням нових тенденцій розвитку цивільного законодавства в умовах ринкової економіки, зокрема в твердженні про можливість виникнення майнової шкоди у зв'язку з порушенням особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб.

6. В обґрунтуванні співвідношення загальних та спеціальних умов деліктної відповідальності, близькому до співвідношення загальних та спеціальних норм цивільного законодавства. В твердженні на цій підставі, що шкода заподіяна злочинними елементами працівникам органів внутрішніх справ, незважаючи на їх підвищене пенсійне забезпечення, повинна відшкодовуватися за нормами цивільного законодавства про протиправно заподіяну шкоду.

7. В судженнях про доцільність доповнити передбачений в ст. 446 ЦК перелік осіб, що відповідальні за шкоду, яка заподіяна неповнолітніми віком до 15 років, фізичними особами, які вказані в ст. 95 Кодексу про шлюб та сім'ю та тими дитячими закладами, які нині можуть створюватися і як недержавні організації. У випадках, коли до відповідальності залучуються батьки та дитячі установи розмір їх часток повинен визначатися в залежності від ступеня вини, що була допущена ними.

8. В твердженні про те, що відповідальність батьків та піклувальників за шкоду, що заподіяна неповнолітніми від 15 до 18 років є своєрідним засобом забезпечення виконання обов'язків самих цих неповнолітніх, які є деліктоздатними в повному обсязі. Передбачаються допустимими і регресні позови до цих неповнолітніх з боку осіб, які відшкодували за них шкоду.

9. В обґрунтуванні необхідності встановлення відповідальності осіб, з вини яких громадяни, що страждають недоумством або душевною хворобою без достатніх підстав були відновлені в дієздатності і, в наслідок зняття над ними нагляду, заподіяли шкоду.

10. Найбільш чіткому та широкому визначенні джерел підвищеної небезпеки як предметів матеріального світу, які мають шкідливі властивості, внаслідок чого їх використання в діяльності фізичних та юридичних осіб створює підвищену небезпеку для оточуючих.

11. В обґрунтуванні більш широкого кола володільців джерел підвищеної небезпеки у зв'язку з розвитком підприємництва, виникненням поряд з правом власності і інших речових прав.

12. В трактовці відповідальності згідно зі ст. 450 ЦК не як в її об'єктивній осудності, а як за заподіяння шкоди, що має під собою як суб'єктивну умову-ризик, що розуміється як простий випадок.

13. В судженнях про необхідність введення в Україні страхування цивільної відповідальності володільців джерел підвищеної небезпеки.

14. В порадах про встановлення в деліктному праві України більш чітких засад справедливості при розв'язанні питань, пов'язаних з обсягом та способами відшкодування майнової шкоди потерпілим відповідно до принципу його повного відшкодування.

15. В трактовці зобов'язань по відшкодуванню моральної шкоди як самостійного виду деліктних зобов'язань, в силу яких на користь потерпілих присуджується своєрідний штраф за моральні та фізичні страждання, що їм заподіяні.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при розробці нового ЦК України, а також в судово-слідчій практиці при розв'язанні відповідних справ.

Апробація та впровадження результатів дослідження виразилося в тому, що вони були предметом обговорення на науково-практичних конференціях, які проводилися в Університеті внутрішніх справ (м.Харків) з проблем оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах; в Регіональному відкритому соціальному інституті (м.Курськ) з актуальних проблем сучасного права; в опублікуванні в різних виданнях 8 праць по темі дисертації, використанні одержаних результатів в навчальному процесі Університету внутрішніх справ (м.Харків), в лекціях та консультаціях для практичних працівників системи МВС України.

Структура дисертації обумовлена основною метою дослідження та сенсом проблем, що розглянуті в ній і складаються, крім вступу, з чотирьох глав, що включають тринадцять параграфів, та висновку. До дисертації додається список використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми дослідження, визначаються ціль та завдання дослідження, формулюються положення, що виносяться до захисту, визначається практичне значення проведеного дослідження.

Глава перша роботи - «Загальна характеристика зобов'язань по відшкодуванню шкоди, яка заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права» - складається з двох параграфів. У параграфі першому - «Поняття та система зобов'язань в цивільному праві України», насамперед, акцентується увага на необхідність з'ясування поняття та системи зобов'язань в цілому як окремого типу цивільних правовідносин з тим, щоб мати можливість у всій повноті дати аналіз зобов'язань по відшкодуванню шкоди, що заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права. У дисертації обґрунтовується, що вказані зобов'язання повинні спиратися на загальні засади зобов'язального права. Відповідно робиться висновок: оскільки зобов'язання, з яких би підстав вони не виникали, характеризуються низкою загальних ознак, остільки доцільно в цивільному законодавстві в розділі «Зобов'язальне право» мати окремий підрозділ, котрий охоплював би норми, що розв'язують питання загальні для всіх видів зобов'язальних правовідносин. Далі дається стисла характеристика

двох основних блоків зобов'язань: регулятивних (позитивних), що включають в себе головним чином договірні зобов'язання, та охоронних зобов'язань, які в свою чергу мають складну видову структуру. Відзначається, що охоронні зобов'язання - це окремих рід зобов'язань, який характеризується тим, що вони є не просто введоговірними, а такими, що виникають безпосередньо внаслідок імперативного розпорядження закону та завжди становлять собою односторонні зобов'язання (кредитор - тільки сторона, що потерпіла), які завжди спрямовані на відновлення абсолютних прав суб'єктів цивільних правовідносин, що були порушені. Тому не виправданим є включення цих зобов'язань в діючому ЦК в один ряд не тільки з договірними, але й з тими введоговірними зобов'язаннями, котрі виникають на підставі односторонніх правомірних дій. У новому ЦК України вони повинні бути поданими самостійним підрозділом. Важливий, а то й головний вид охоронних зобов'язань складають зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. Вони можуть бути як майновими, так і немайновими, коли, наприклад, спричиняється моральна шкода. Значні особливості властиві й законодавчій регламентації цих зобов'язань, і зумовлено це тим, що вказані зобов'язання виникають в зв'язку не з реалізацією, а з порушенням абсолютних майнових, а також немайнових прав, здійснення яких (останніх) зовсім не припускає будь-якої форми регулятивних (позитивних) зобов'язань. Ось чому зобов'язання, що виникають із заподіяння шкоди, відносяться до розряду (роду) охоронних зобов'язань. Але ж і вказані зобов'язання в свою чергу поділяються на певні види (підвиди).

Відповідно §2 першої глави роботи присвячений визначенню місця зобов'язань по відшкодуванню шкоди, заподіяної протиправними діями суб'єктів цивільного права, в структурі зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. У літературі широко розповсюджена думка про те, що будь-які зобов'язання, що виникають із заподіяння шкоди є деліктними, тобто такими, що виникають із правопорушень. Але це не є вірним. Вони містять в собі не лише деліктні зобов'язання, а й зобов'язання по відшкодуванню шкоди, яка заподіяна правомірними діями, на що в свій час справедливо звернула увагу Д.В. Боброва. Разом

з тим вказані види зобов'язань мають низку вельми значних відмінностей. Протиправно заподіяна шкода підлягає відшкодуванню у всіх випадках. Шкода, що заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню лише у випадках, передбачених законом (ч. III ст. 440 ЦК). І тільки це вже зумовлює в системі зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, незважаючи на їх спільну мету, потребу в самостійному врегулюванні. Але й деліктні зобов'язання також необхідно поділяти на певні підвиди. Так, безумовно, окремий різновид деліктних зобов'язань становлять зобов'язання, що виникають з протиправних дій органів державної влади та управління (ст.ст. 442, 443 ЦК). Але основну масу деліктних зобов'язань, що передбачені гл. 40 ЦК становлять зобов'язання по відшкодуванню шкоди, яка є заподіяною протиправними діями суб'єктів цивільного права - особами фізичними та юридичними. Тут вже діє принцип генерального делікту, відповідно з яким сам факт заподіяння шкоди визнається (припускається) протиправним, якщо той, хто заподіяв шкоду не доведе, що був управомочений на здійснення дій, внаслідок яких заподіяна шкода. Так, шкода, що заподіяна в стані необхідної оборони, не підлягає відшкодуванню, якщо при цьому не були перевищені її межі (ст. 440 ЦК). Далі зазначається, що в новому ЦК у числі засобів захисту цивільних прав слід передбачити і самозахист цих прав. Однак і засоби самозахисту також повинні бути відповідними порушенню і не виходити за межі дій, що необхідні для його запобігання. Якщо і в цих випадках заподіяння шкоди буде виходити за межі відповідного самозахисту, то виникає деліктне зобов'язання. Не повинна підлягати відшкодуванню також шкода, що спричинена особі в зв'язку з запобіганням її злочинних дій або її затриманням та доставкою у відповідні органи влади. Але й в цих випадках щоб не виникло деліктне зобов'язання, шкода, що заподіяна затриманій особі повинна бути продиктованою обставинами ситуації і не виходити за межі, які визначені цією ситуацією.

Підбиваючи підсумок, дисертант зазначає, що вказаний інститут деліктних зобов'язань є покликаним гарантувати відновлення порушених абсолютних прав суб'єктів цивільного права, виходячи з того, що

тривалість та стабільність цих прав - невідмінна умова нормального розвитку відносин, що становлять предмет цивільного права, а можливість відновлення цих прав, у випадках їх порушення, не може бути забезпечена речовими та подібними до них позовами. Відповідно до цього визначається і окрема роль інституту деліктних зобов'язань в системі правових заходів по захисту прав та інтересів громадян та організацій. Відновлення порушених прав за допомогою вказаних зобов'язань полягає не у відтворенні стану, що існував до порушення, оскільки це не можливо, а у відшкодуванні (компенсації) шкоди, що була заподіяна. Отже, розглянуті зобов'язання, внаслідок самого характеру протиправного заподіяння шкоди дуже тісно пов'язані з цивільно-правовою відповідальністю. Більш того, вони одночасно є правовою формою її реалізації. Тому необхідно цю відповідальність відрізнити від відповідальності за порушення обов'язку в існуючому договірному або іншому регулятивному зобов'язанні. В останньому випадку обов'язок по відшкодуванню шкоди виступає як санкція за порушення даного зобов'язання, що являє собою заміну одного обов'язку (виконання в натурі) іншим (відшкодуванням збитків). Тоді як обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду по правилам гл. 40 ЦК сам по собі є заходом цивільно-правової відповідальності, яка застосовується до особи, що спричинила шкоду, і відповідно є зобов'язаною цю шкоду відшкодувати з метою відновлення порушеного стану потерпілого. Необхідність того, щоб у суспільстві, яке зветься громадянським був забезпечений належний захист абсолютних правовідносин (не тільки речово-правовий, але й зобов'язально-правовий) і зумовлює актуальність більш ширшої регламентації вказаних деліктних зобов'язань.

Глава друга називається «Загальні умови відшкодування шкоди, що заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права». У першому параграфі даної глави досліджуються проблеми співвідношення підстави та умов виникнення зобов'язань по відшкодуванню протиправно заподіяної шкоди, яка і нині залишається дискусійною. Ряд вчених (С.С.Алексєєв, Н.С.Малеїн та ін.) підставою виникнення деліктних зобов'язань вважають склад правопорушення, який включає об'єктивні та суб'єктивні елементи (протиправність дії, шкідливий

результат, причинний зв'язок між протиправними діями та шкідливим результатом, вину). Робиться висновок, що указаний склад цивільного правопорушення є єдиною підставою відповідальності за заподіяння шкоди. І якщо відсутня вина, то в цьому випадку вже має місце не відповідальність, а особлива правова форма відновлення майнового стану потерпілого, яка ґрунтується на принципі локалізації шкоди на особі, що її заподіяла (О.О.Красавчиков), або мова йде просто про обов'язок відшкодувати шкоду чи сплатити штраф (Г.К.Матвеев). В усіх цих теоріях припускається зміщення понять підстав та умов відшкодування шкоди, яка заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права. Більш того, до цих відносин без будь-яких до того вагомих причин застосовуються категорії кримінального права. Звичайно, і кримінальний злочин може заподіяти шкоду, що, безумовно, породжує зобов'язання по її відшкодуванню. Однак, оскільки ця протиправна дія ще є і суспільно небезпечною, то за порушення абсолютного цивільного права настає і кримінальна відповідальність, але не перед потерпілим, а перед державою, і не в формі відшкодування шкоди, яка заподіяна. Кримінальна відповідальність перед державою не може виникнути, коли не має складу злочину. Цивільне ж право виходить з того, що потерпілий, якому протиправно заподіяна шкода, хай і безвинними діями, повинен бути відновлений в своєму первинному стані. Тому не можна змішувати підстави кримінальної та цивільно-правової відповідальності. Дисертант поділяє погляди таких цивілістів (В.Т.Смірнова, А.О.Собчака та інших), які є прихильниками теорії відповідальності, що ґрунтується на вині з винятками, сутність якої полягає в тому, що, як загальне правило, відповідальність настає при наявності вини, а у випадках, передбачених законом, і без вини. Зазначається також, що оскільки деліктне зобов'язання є цивільним правовідношенням, то виникає воно внаслідок певної підстави. А під підставами виникнення, змінення та припинення цивільних правовідносин, як відомо, слід розуміти певні життєві обставини, які називаються юридичними фактами, з котрими закон пов'язує вказані наслідки. Відповідно, підставою виникнення деліктних зобов'язань автор вважає сам факт протиправного заподіяння шкоди. Інша справа,

що реакція держави на скоєне правопорушення можлива лише при наявності умов, які встановлені законом. Умови - це ті ознаки, що характеризують «підставу», і без наявності яких правовідношення не може виникнути. Вони визнані в законі як ті нормативні вимоги, яким в кожному конкретному випадку повинна відповідати підстава, тобто юридичний факт. Однак, цілком природно, що ці умови або нормативні вимоги, з урахуванням яких виникають деликтні зобов'язання, мають свої особливості. М.М.Агарков справедливо пише: якщо право рахується з умислом та необережністю, то це не означає, що там, де не має умислу та необережності, право не має значення і не може бути правопорушення. Закон пов'язує певні наслідки з тими випадками людської поведінки, коли особа, яка порушила норму, робить це без умислу, і без необережності. Відповідно зі сказаним, всі умови деликтної відповідальності поділяються на дві групи: загальні та спеціальні. Загальні умови регламентуються ст. 440 ЦК. Спеціальні ж умови, при наявності яких виникають зобов'язання у відшкодуванні шкоди, яка заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права, передбачені ст. ст. 446-450 ЦК. Звичайно, загальні та спеціальні умови не вірно розглядати як складний юридичний склад, тобто як підставу, яка складається з ряду юридичних фактів. Відповідно, параграф другий даної глави присвячується аналізу загальних умов виникнення шкоди, яка заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права. Виходячи із змісту ст. 440 ЦК, яка побудована на принципі генерального деликту, до загальних умов відносяться: факт заподіяння шкоди, протиправність поведінки особи, що заподіяла шкоду, причинний зв'язок між протиправними діями і шкодою, яка настала, вина заподіювача шкоди. Ці умови віднесені до загальних тому, що для виникнення деликтного зобов'язання їх наявність необхідна в усіх випадках, якщо інше не передбачене законом. Далі автор детально розглядає усі вище перераховані загальні умови деликтної відповідальності. Відповідно до поняття шкоди зазначається, що цим терміном позначаються наслідки правопорушення. При цьому вказується, що для повного розкриття сутності шкоди, заподіяної цивільним деликтом, треба розрізняти шкоду, заподіяну майновим і

особовим наймайновим правам суб'єктів цивільного права. Слід також мати на увазі, що в одних випадках при порушенні особистих прав не виникає матеріальних збитків, а в інших - супроводжується негативними матеріальними наслідками. Наприклад, приниження ділової репутації, престижу фізичної чи юридичної особи може тягнути для неї виникнення збитків. Тому, говорячи про порушення особистих прав, треба пам'ятати, що таке порушення може супроводжуватися заподіянням як майнової, так й немайнової (моральної) шкоди. З урахуванням сказаного ст. 440 ЦК, в якій говориться лише про майнову шкоду, що пов'язана з порушенням майнових прав суб'єктів цивільного права, в новому ЦК її необхідно було б сформулювати в такій редакції: «Майнова шкода, яка неправомірно заподіяна особистим благам фізичних та юридичних осіб, а також шкода, яка неправомірно заподіяна майну фізичних та юридичних осіб, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка заподіяла шкоду».

В нерозривному зв'язку зі шкодою знаходиться другий елемент загальних умов відповідальності - протиправна поведінка особи, яка заподіяла шкоду. Обов'язок відшкодувати шкоду може бути покладений на її спричинителя лише в тому випадку, якщо шкода викликана його протиправною поведінкою. І лише в цьому, а не в будь-якому іншому випадку, настає деліктна відповідальність за заподіяння шкоди. Протиправність дії в цивільному делікті істотно відрізняється від протиправності як елементу складу злочину. Протиправність дії, як умови виникнення деліктних зобов'язань, припускається. Тоді як протиправність дії як елемент складу злочину повинна бути прямо передбачена законом.

Третій елемент загальних умов цивільно-правової деліктної відповідальності - причинний зв'язок між протиправною поведінкою спричинителя та шкодою, що настала. Тут дисертант солідаризується з поглядами В.Т.Смірнова та А.О.Собчака в тому, що причинний зв'язок виконує функцію визначальника об'єктивно уявляємої межі відповідальності за шкідливі наслідки протиправної поведінки. Але правий і Г.К.Матвєєв, який припускає можливість настання і так званої безпричинної відповідальності. Звичайно, шкода не може ви-

никнути, якщо не має причини, яка її викликала. Однак законодавець має право встановити обов'язок тієї чи іншої особи по відшкодуванню шкоди, якщо причиною її заподіяння були дії не її (особи), а інші обставини, наприклад, непереборна сила.

Четвертий елемент складу загальних умов відповідальності є вина особи, що заподіяла шкоду. Вина відіграє, з одного боку, важливу виховну роль, як громадський осуджувач заподіювача шкоди, а з іншого боку, з достатньою повнотою забезпечує інтереси потерпілого, оскільки спричинитель шкоди також завжди передбачається винним в її заподіянні (ч. II ст. 440 ЦК). Припускається протиправною і дія, якою була спричинена шкода, доки не буде доведено інше. Така конструкція загальних умов відповідальності за заподіяну шкоду є, при відсутності екстремальних і подібних їм обставин, найбільш оптимальною, тобто такою, що відповідає логіці деліктних зобов'язань в цивілізованому суспільстві.

Третя глава дисертації носить назву «Спеціальні умови або особливості окремих видів зобов'язань по відшкодуванню шкоди, що заподіяна протиправними діями суб'єктів цивільного права». В першому параграфі цієї глави розглядається питання про співвідношення загальних та спеціальних умов відповідальності за заподіяну шкоду. Показано, що співвідношення між ними це не що інше, як співвідношення між загальним та спеціальним цивільним законодавством. Разом з тим зазначається, що спеціальні умови встановлюються законом там і тоді, де і коли закон розширює або обмежує перелік умов, необхідних для покладання деліктої відповідальності на особу, яка заподіяла шкоду. У параграфі другому проаналізовані особливості зобов'язань по відшкодуванню шкоди, що заподіяна неповнолітніми у віці до п'ятнадцяти років. Відзначається, що головна особливість цих деліктних зобов'язань полягає в тому, що за шкоду, заподіяну неповнолітніми, відповідальність покладається на батьків (усиновителів), опікунів та дитячі заклади під наглядом яких знаходилися діти. Разом з тим обґрунтовується, що вказані фізичні та юридичні особи відповідають за свої, а не за чужі дії, оскільки діти у віці до п'ятнадцяти років визнаються повністю недеїздатними. Дисертант вважає, що

визначений в ст. 446 ЦК перелік фізичних та юридичних осіб, які відповідають за шкоду заподіяну неповнолітніми у віці до п'ятнадцяти років повинен бути доповненим особами, що здійснюють постійне виховання дітей з їх утриманством (ст. 95 КпШС), а також дитячими закладами заснованими і не на державній формі власності. При цьому дитячі будинки та школи-інтернати повинні нести відповідальність не тільки за відсутність нагляду, але й належного виховання дітей. Далі говориться, що для застосування ст. 446 ЦК необхідно, щоб протиправними були як дії названих осіб, так і дітей. Відповідно необхідно враховувати і два ряди причинних зв'язків між цими діями та шкодою, що настала. Звичайно, в діях осіб, що відповідальні за шкоду, повинна бути вина, що охоплює і протиправність дій дітей. Обґрунтовується, що у випадках притягнення до відповідальності і батьків, і дитячі установи їх обов'язок по відшкодуванню шкоди повинен ґрунтуватися на часткових засадах.

В третьому параграфі розглянуті особливості зобов'язань по відшкодуванню шкоди, що заподіяна неповнолітніми у віці від 15 до 18 років. У цьому випадку відповідальність за шкоду, що заподіяна вказаними особами ґрунтується на інших засадах. Ці особи вважаються повністю деліктоздатними і особисто відповідають за заподіяну ними шкоду. В разі відсутності майна у цих осіб їх батьки (усиновителі), піклувальники повинні нести лише додаткову відповідальність. Відповідно в дисертації стверджується, що при застосуванні ст. 447 ЦК необхідно розрізняти два види зобов'язань - основне, на підставі якого шкода відшкодовується неповнолітніми, і додаткове (акцесорне) на підставі чого до відповідальності за заподіяну неповнолітніми шкоду притягаються їх батьки (усиновителі), піклувальники. Тому відповідальність неповнолітніх ґрунтується на загальних підставах, які передбачені ст.ст. 440, 451 ЦК, а відповідальність батьків (усиновителів), піклувальників є своєрідним засобом забезпечення виконання обов'язку їх деліктоздатними, хоча і неповнолітніми дітьми. При такій конструкції цих двох видів зобов'язань допустимим вважається і право регресу до цих неповнолітніх. На думку автора, школи-інтернати, дитячі будинки, також повинні бути включені до числа осіб, які можуть нести

відповідальність згідно до ст. 447 ЦК, насамперед тому що, якщо діти, вік яких перевищує п'ятнадцять років, знаходяться в названих дитячих установах, то саме ці установи є головними вихователями неповнолітніх. Далі в параграфі висловлюється згода з тим, що деліктоздатними неповнолітні повинні визнаватися не з 15, як це передбачено чинним законодавством, а з 14 років. І справа тут не тільки в зрілості чи рівні свідомості неповнолітніх, а в тому, що встановлення оптимального віку деліктоздатності повинно бути пов'язаним з реальними можливостями неповнолітніх щодо відшкодування заподіяної ними шкоди.

В параграфі четвертому аналізуються особливості відповідальності за шкоду, що заподіяна недієздатними особами та особами, які нездатні розуміти значення своїх дій (ст.ст. 448, 449 ЦК). Зазначається, що особи, з яких громадяни без достатніх на те підстав були відновлені в дієздатності, зобов'язані нести відповідальність за заподіяну цими громадянами шкоду.

В параграфі п'ятому розглянуті особливості зобов'язань щодо відшкодування шкоди, яка заподіяна джерелом підвищеної небезпеки. Дисертант дотримується тієї точки зору, що під джерелом підвищеної небезпеки слід розуміти предмети матеріального світу, які мають особливі кількісні та якісні характеристики, внаслідок яких володіння (користування, зберігання і т.ін.) ними пов'язано з підвищеною небезпекою для оточуючих. Далі детально аналізується питання про те, хто може і повинен вважатися володільцем джерела підвищеної небезпеки. У зв'язку з цим розглядаються різноманітні ситуації, зокрема, коли джерело підвищеної небезпеки знаходиться в загальній власності декількох осіб; передається власником в господарське управління іншій організації на підставі договору транспортного обслуговування або в виробничо-технічне управління; коли джерело підвищеної небезпеки передається володільцем другій особі без належного юридичного оформлення договором, дорученням і т.ін.; коли має місце перехід джерела підвищеної небезпеки в оперативне підпорядкування органів ДАІ або дізнання, або коли джерело опиняється не тільки в оперативному, але й в технічному управлінні працівників органів внутрішніх справ; коли шкода може бути заподіяна користувачем автомобіля, який

умовах прокату, основанийу на договорі, але особою, що не мала посвідчення водія; в разі угону автотранспортного засобу і т.ін. Розглядається й проблема управомоченої особи - суб'єкта права на відшкодування шкоди, що заподіяна володільцем джерела підвищеної небезпеки. Дисертант дотримується тієї позиції, що до такого кола осіб необхідно відносити тих, які випадково опинилися в районі впливу джерела підвищеної небезпеки, тобто «сторонніми» по відношенню до названого джерела. Крім того, відзначається, що поняття «заподіяння шкоди» в цивільному праві не може бути відірвано від категорії суб'єкта її заподіяння і дії особи, що спричинила шкоду, не можуть протиставлятися тим матеріальним предметам, за допомогою яких вона спричинена. У зв'язку з цим відповідальність за шкоду, що заподіяна з використанням джерела підвищеної небезпеки, є відповідальністю володільця такого джерела за свої дії, а не за дії машин, хімічних речовин, електричного струму тощо. Складним тут є і причинний зв'язок між діяльністю, в процесі якої було використано джерело підвищеної небезпеки, і спричиненою останнім шкодою. Тільки встановлення всіх рядів причинного зв'язку дає можливість виявити дійсно відповідальну особу - володільця джерела підвищеної небезпеки. У тих випадках, коли шкода заподіяна джерелом підвищеної небезпеки в умовах дії непереборної сили, слід вважати, що спричинена шкода знаходиться в необхідному причинному зв'язку не з джерелом підвищеної небезпеки, а з фактом цієї непереборної сили. Шкода, що виникає в цих умовах не є протиправно заподіяною. У зв'язку з цим і не виникає обов'язок володільця джерела підвищеної небезпеки її відшкодувати. Вина володільця джерела підвищеної небезпеки, відповідно до законодавства, значення не має. Але це не означає, що її не треба встановлювати. Діючи таким чином, суд виконує важливу профілактично-виховну функцію, сприяючи цим укріпленню дисципліни і порядку в використанні джерел підвищеної небезпеки. Але і при відсутності вини в діях володільця такого джерела є наявним суб'єктивний момент. Він (володільць) ризикує, а за ризик, згідно до ст. 450 ЦК, якщо шкода все ж таки заподіяна, необхідно відповідати. Відповідальність за ризик базується не просто на фактові

заподіяння шкоди, але й на тому, що володілець джерела підвищеної небезпеки розуміє, що він ризикус, використовуючи таке джерело.

В параграфі шостому в позитивному плані розглядається питання про страхування цивільної відповідальності володільців джерел підвищеної небезпеки, яке до цього часу в законодавстві України не знайшло свого вирішення.

У главі четвертій розглянуті питання про обсяг та способи відшкодування шкоди. В параграфі першому цієї глави вказується, що обсяг відповідальності за заподіяння шкоди визначається виключно у відповідності з обсягом заподіяної шкоди. І такий підхід до вирішення проблеми називається принципом повного відшкодування. Вказаний принцип тісно пов'язаний зі способами відшкодування шкоди. Перший спосіб, що є відображенням у законі - відшкодування у натурі - на практиці застосовується дуже рідко. Це пов'язано, насамперед з тим, що для потерпілого є більш зручним отримати грошову компенсацію та придбати річ, що відповідає його власному смаку та потребам, а піж ту, яка відновлена особою, що спричинила шкоду. Тому у новому ЦК слушно буде визнати первинним такий спосіб відшкодування шкоди, як відшкодування збитків, а вторинним - відновлення речі, що зазнала шкоди, в натурі. Далі дисертант приділяє увагу питанню про правила оцінювання шкоди, що заподіяна розкраданням, нестачею, знищенням чи пошкодженням матеріальних цінностей, а також питанням про відшкодування шкоди, що заподіяна спільними діями, про принцип змішаної відповідальності (вини), відповідно до якого обсяг відповідальності особи, що заподіяла шкоду, зменшується у випадку грубої необережності з боку потерпілого. Вей ці питання розглядаються з позиції необхідності встановлення у деліктному праві України більш чітких засад справедливості при визначенні обсягу та способів відшкодування майнової шкоди особам, що потерпіли, відповідно з принципом її повного відшкодування.

Параграф другий останньої глави присвячений питанню про обсяг та способи відшкодування шкоди, що заподіяна життю та здоров'ю громадян. Підкреслюється, що коли мова йде про заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, то не можна застосовувати такий захід

цивільно-правової відповідальності, як відновлення попереднього стану потерпілого (відшкодування у натурі), оскільки ці блага не є такими, що можуть бути відновленими. Але разом з тим порушення вказаних благ може породжувати (викликати) майнові наслідки: втрачений у зв'язку зі зниженням працездатності заробіток, витрати, викликані пошкодженням здоров'я. В цих випадках відновлювальна функція цивільно-правової відповідальності полягає у компенсації втрат в майновій сфері громадянина, що викликані посяганнями на сферу немайнову.

Відповідно до діючого законодавства, шкода, що заподіяна у зв'язку з загибеллю або пошкодженням здоров'я громадянина, відшкодується, як і шкода, що заподіяна майну, по нормах внедоговірних зобов'язань. Однак в літературі до цього часу ведуться дискусії з приводу галузевої приналежності зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян. Насамперед, маються на увазі ситуації, в яких шкода спричиняється у зв'язку з існуючими між сторонами (спричинителем та потерпілим) договірними відносинами. Дисертант дотримується тієї позиції, що договір може лише посилити відповідальність в порівнянні з тією, що встановлена законом. Принцип свободи договору це дозволяє. Природньо, що умови договору, які обмежують відповідальність за заподіяння шкоди, повинні визнаватися не дійсними. Далі відзначається, що позитивним у нині діючому законодавстві є відсутність врахування загальної працездатності при визначенні розміру відшкодування за шкоду, що заподіяна здоров'ю, а також, що розмір відшкодування не зменшується на суму пенсії, яка сплачується потерпілому, що, безумовно, відповідає принципу соціальної справедливості. Однак і тепер залишається неврегульованим питання про визначення сум, що підлягають відшкодуванню внаслідок заподіяння шкоди здоров'ю осіб, що є учасниками підприємницьких структур. Судова практика в цих випадках йде шляхом визначення розміру відшкодування на базі середньорічного прибутку, який відповідно з даними податкової інспекції потім поділяється по місяцях. Це правило було б доцільно ввести в новий ЦК.

Параграф третій четвертої глави дисертаційного дослідження присвячений проблемі відшкодування моральної шкоди, яка викликає значний інтерес багатьох вчених-цивілістів. Звертаючись до цієї проблеми, автор досліджує, як відшкодування моральної шкоди здійснювалось в дореволюційній Росії та якими були теоретичні розробки в цій області. Далі в параграфі аналізується німецьке, англійське та американське законодавство, яке регулює питання відшкодування шкоди, що виникає як із делікту, так і з договору. Досліджуючи цю проблему в межах діючого цивільного законодавства України, дисертант стверджує, що у випадках заподіяння моральної шкоди порушенням прав громадян та організацій в регулятивних (договірних та інших) правовідносинах або у зв'язку з порушенням їх абсолютних прав (права власності, іншого речового права, честі, гідності, ділової репутації тощо), виникає самостійне охоронно-деліктне зобов'язання, що пов'язане саме з заподіянням моральної шкоди. Інше кажучи, в цих випадках, поряд з порушенням інших прав, порушується і окреме абсолютне суб'єктивне цивільне право фізичних та юридичних осіб на спокійне життя, право на чесне до себе відношення. Це в свою чергу означає, що в структурі деліктних зобов'язань в новому ЦК можна на базі ст. 440¹ діючого ЦК окремо передбачити і регламентацію даного виду деліктних зобов'язань. Разом з тим, автор вважає формулювання ст. 440¹ ЦК таким, що не є цілком досконалим. Внаслідок того, що моральна шкода, яка заподіяна суб'єктові цивільного права не може бути компенсованою, тому що не можливо знайти грошовий або матеріальний еквівалент, який би зміг замінити моральні страждання, які були перенесені потерпілим, внаслідок заподіяння моральної шкоди, буде вірним говорити не про компенсацію моральної шкоди, а про штрафні санкції на користь потерпілого, що накладаються на особу, яка заподіяла шкоду. Розмір штрафу повинен визначатися судом з урахуванням позовних вимог, характеру дії особи, що заподіяла моральну шкоду.

Завершується дисертація заключною частиною, в якій відзначається, що зроблені в роботі висновки та пропозиції, на погляд дисертанта, відповідають суті та юридичним конструкціям деліктних зобов'язань.

Основні положення дисертації відображені в наступних публікаціях:

1. Загорулько А.И. Возмещение вреда, причиненного преступными действиями нескольких лиц. //Бизнес Информ. 1993. N 30. (0,3 д.а.).
2. Загорулько А.И. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. //Бизнес Информ. 1993. N 39. (0,3 д.а.).
3. Загорулько А.И. Гражданское (частное) право на страже субъективных прав граждан. //Бизнес Информ. 1994. N 1. (0,3 д.а. в співавторстві).
4. Загорулько А.И. Возмещение имущественного вреда, причиненного преступными действиями. //Бизнес Информ. 1994. N 7. (0,3 д.а.).
5. Загорулько А.И. Особенности возмещения вреда, причиненного несовершеннолетними. //Бизнес Информ. 1994. N 12. (0,3 д.а.).
6. Загорулько А.И. Теория и практика возмещения морального вреда //Бизнес Информ. 1994. N 36. (0,3 д.а.).
7. Загорулько А.И. Установление транспортного средства и водителя, причинившего вред физическому либо юридическому лицу в дорожно-транспортном происшествии //Сборник материалов научно-практической конференции по проблемам оперативно-розыскной деятельности в современных условиях. К., 1995. (0,2 д.а.).
8. Загорулько А.И. Понятие обязательств по возмещению вреда и характеристика их как охранительных обязательств //Сборник материалов научно-практической конференции по актуальным проблемам современного права. М., 1995. (0,35 д.а.).

Загоруйко А.И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 - гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право. Университет внутренних дел. Харьков, 1995.

В диссертации, наряду с анализом действующего законодательства и научных работ, изложены новые подходы к решению многих вопросов, связанных с обязательствами и, прежде всего с обязательствами по возмещению вреда, причиненного противоправными действиями субъектов гражданского права (деликтными обязательствами). Рассмотрен вопрос о месте названных обязательств в системе обязательств из причинения вреда. Исследована проблема соотношения оснований и условий возмещения противоправно причиненного вреда и, соответственно, рассмотрены особенности отдельных видов обязательств по возмещению вреда, причиненного противоправными действиями субъектов гражданского права (ответственность несовершеннолетних, владельцев источников повышенной опасности и т.д.). Затронуты актуальные вопросы о страховании гражданской ответственности, а также о возмещении морального вреда. Сформулированы конкретные предложения по совершенствованию гражданского законодательства Украины.

Zagorulko A.I. Obligations to compensate for the harm done by the subjects of civil law.

Manuscript-type thesis for a candidate's degree on law sciences in speciality 12.00.03 - civil law; family law; civil procedure; private international law. University of Internal Affairs, Ministry of Internal Affairs, Kharkov, 1995.

In this thesis the laws in force and scientific papers are analysed. New approaches to solving many of the problems connected with the delictual obligations are stated. Obligations to compensate for the harm done as a result of the illegal actions of the subjects of civil law are stated. The problem of the place of the above mentioned obligations in the system of obligations resulting from doing harm is considered. The problem of correlation between the grounds for and conditions of compensating for the harm done as a result of the illegal actions is analysed and, correspondingly, the peculiarities of separate types of obligations to compensate for the harm done as a result of illegal actions of the subjects of civil law /responsibility of juveniles, owners of the sources of increased danger and so on/ are considered. Urgent problems of insurance of civil responsibility as well as those of compensating for moral harm are touched upon. Concrete proposals on improving the civil law of Ukraine are formulated.

Ключові слова: деліктні зобов'язання, шкода, відшкодування шкоди.

Відповідальний за випуск
доцент Самойленко В.М.

Пап. до друку 21.09.95. Папір офсет., друк. офсет.
Ум.-друк.арк. 1.0, обл.-вид. арк. 1.2
Тираж 100 прим. Зам. № 59/2
Дільниця оперативного друку Університету внутрішніх
справ. Україна, 310080, м.Харків, пр.50-річчя СРСР, 27.

AB 33.081